

**Matkaraportti:
Kirkko ja juutalaisuus-työryhmän opintomatka
Jerusalemiin 10.–15.4.2016**

Osallistujat: Raimo Hakola, Anu Heikkinen, Tomi Karttunen, Anni Maria Laato, Pekka Lindqvist, Marika Pulkkinen ja Hanna Rissanen.

Matkan tavoitteena oli tutustua ennen kaikkea kristittyjen ja juutalaisten – osin myös kolmen uskonnon ja kulttuurien väliseen – vuoropuheluun Jerusalemissa ja muualla Israelissa ja Länsirannalla, sekä saada uusia näkökulmia työryhmän toimintaan. 10.4. ja 15.4. olivat matkustuspäiviä, 11.–14.4. oli varattu varsinaiselle ohjelmalle.

Raportin ensimmäinen osa esittelee käyntikohteet ja pääkohdin niissä käytyjen keskustelujen teemoja. Liitteessä 1 teologisten asiain sihteeri Tomi Karttunen luo analyttisen katsauksen roomalaiskatolisen kirkon juutalaissuhteiden dynamiikkaan Pyhän maan näkökulmasta sekä matkan aikana kuullun että muiden lähteiden valossa. Liite 2 sisältää ortodoksirabbien julkilausuman kristinuskosta.

Tutustumiskohteet ja keskustelut

Maanantai 11.4.

Ryhmän ensimmäinen tutustumiskohde oli **Jerusalem Center for Jewish Christian Relations** (JCJCR, www.jcjr.org). Järjestön toimintaa esittelivät järjestön toiminnanjohtaja, tohtori Sarah Bernstein ja ruotsalaistaustainen ”resurssien kehittäjä” (Resource Developer) tohtori Tina Blomquist.

JCJCR-järjestön perustaja ja ensimmäinen johtaja oli vuonna 2010 kuollut Daniel Rossing. Järjestön tavoitteena on keskittyä kaikkiin niihin kysymyksiin, jotka liittyvät juutalaisten ja kristittyjen kohtaamisiin pyhällä maalla. Sarah Bernstein korosti, että juutalais-kristilliset suhteet ovat Israelissa hyvin erilaisia kuin läntisessä maailmassa. Israelissa juutalaiset ovat enemmistö ja paikalliset kristilliset yhteisöt ovat haavoittuvassa asemassa olevia vähemmistöjä. Tässä tilanteessa järjestö pyrkii taistelemaan ennakkoluuloja ja negatiivisia stereotyyppioita vastaan ja edistämään uskonnollisten yhteisöjen välistä ymmärrystä jakamalla tietoa niiden historiasta ja perinteistä.

Järjestön painopistealueena on Israelin juutalaisen enemmistön keskuudessa tehtävä koulutustyö, jonka tavoitteena on auttaa juutalaisia ymmärtämään entistä paremmin Pyhän maan kristittyjä yhteisöjä ja niiden historiaa. Sarah Bernstein totesi, että yleisesti ottaen kristinuskon tuntemus on juutalaisen väestön keskuudessa vähäistä. Useimmille juutalaisille kristinuskon tuo mieleen lähinnä ristiretket, inkvisition ja holokaustin. Tästä väitteestä järjestöllä on olemassa tutkittua tietoa, sillä se on julkaissut yhteistyössä Jerusalem Institute for Israel Studies (JIIS) -laitoksen kanssa hepreankielisen kyselytutkimuksen *Public Survey of Attitudes in Jewish Population of Israel Towards Christianity, Christians and the Christian Presence in Israel* (2009; www.jcjr.org/category/research).

Tutkimuksen mukaan 41 % juutalaisesta aikuisväestöstä on sitä mieltä, että kristinuskon epäjumalanpalvontaan rinnastuva uskonto. Asenteet kristinuskon kohtaan ovat jyrkempiä vähän ansaitsevien, itseään uskonnollisina pitävien ja – ehkä hieman yllättäen – nuorten juutalaisten keskuudessa. Esimerkiksi 27 % koko juutalaisesta aikuisväestöstä pitää koristeena käytetyn ristin näkemistä häiritsevänä; ortodoksijuutalaisten keskuudessa vastaava luku on 60 % ja 18–29-vuotiaiden keskuudessa 45 %. Viime vuosina muun muassa kristillisiin kirkkoihin tehtyjä iskuja ovat usein toteuttaneet ortodoksijuutalaiset nuoret. Sarah Bernsteinin mukaan ilmiössä ei ole kyseessä laajamittaisesta, keskusjohtoisesta toiminnasta vaan usein yhden, vaikutusvaltaisen rabbiinisen opettajan ympärille muodostuneista, äärimmäistä ajattelua edustavista ryhmistä.

JCJCR-järjestön keskeisiä toimintatapoja ovat muun muassa Israelin armeijan ja poliisilaitoksen piirissä järjestetyt koulutustapahtumat, joiden avulla sotilaita ja poliiseja opetetaan ymmärtämään paikallisten kristillisten yhteisöjen toimintaa. Yhteistyössä Israelin valtion opetusministeriön ja Jerusalemin paikallisviranomaisien kanssa järjestö järjestää opettajille tarkoitettua rasisminvastaista *Educating Educators for Change* -koulutusohjelmaa. Ohjelma tähtää siihen, että opettajat ja kasvattajat tunnistaisivat

itsessään olevat ennakkoluulot ja voisivat paremmin opettaa oppilaitaan kohtaamaan toisen uskonnollisen tradition edustajia. Järjestö julkaisee arabiankieliselle yleisölle suunnattua koulutusmateriaalia juutalaisuudesta ja hepreankielisille lukijoille suunnattua koulutusmateriaalia kristinuskosta. Tutustumiskäynnin perusteella järjestön toiminta tuntuu olevan hyvin organisoitua ja se pyrkii tavoittamaan virallisia kanavia pitkin mahdollisimman laajan kohdeyleisön. Järjestö keskittyy nimenomaan juutalais-kristillisiin suhteisiin, mutta toiminnan piiriin kuuluvat jossain määrin myös juutalaisten ja kristittyjen suhteet islaminuskoiseen väestöön.

Musalaha-järjestössä (www.musalaha.org), päivän toisessa tutustumiskohteessa, työryhmä tapasi järjestön perustajan ja johtajan Salim J. Munayerin. Arabiankielinen nimi Musalaha tarkoittaa sovintoa. Järjestö pyrkii edistämään sovintoa juutalaisten ja palestiinalaisten välillä Jeesuksen elämän ja esimerkin pohjalta. Ennen kaikkea se toimii sovinnon rakentamiseksi palestiinalaisten kristittyjen ja messiaanisten juutalaisten välillä, mutta myös yleisesti palestiinalaisten ja israelilaisten, niin muslimien, kristittyjen kuin juutalaisten kesken. Se pyrkii myös rakentamaan siltoja israelilaisen ja palestiinalaisen yhteiskunnan eri osa-alueiden välillä.

Järjestön toiminta perustuu vapaaehtoiseen tukeen, jota se saa Yhdysvalloista, Kanadasta, Englannista ja Hollannista. Pohjoismaista luterilaiset Tanskan ja Norjan Israel-lähettykset ovat sen tukijoita. Musalaha toteuttaa Norjan Israel-lähettyksen kanssa Bridgebuilders -projektia, jossa norjalaiset nuoret kristityt, palestiinalaiset kristityt nuoret ja messiaaniset juutalaisnuoret tutustuvat toisiinsa ja toimivat yhdessä. Musalaha järjestää muun muassa erämaaretkiä, joille osallistuu sekä palestiinalaiskristittyjä että messiaanisia juutalaisia. Viime aikoina retkille on osallistunut myös maallistuneita juutalaisia ja palestiinalaisia. Äärimmäisissä oloissa erämaassa on toimittava yhdessä. ”Kun saavun leirille, unohdan sen, mikä erottaa meitä. Siellä olemme yhtä perhettä”, kertoo naishenkilö järjestön verkkosivulla. Naisille on omia kokoontumisia: ruoanvalmistusta, keskustelutilaisuuksia ja viikonlopputapahtumia. Myös lapsille ja nuorille järjestetään leirejä ja tapahtumia.

Munayer aloitti esitelmänsä filmiesityksellä, joka toi pysäyttävällä tavalla esille palestiinalaisten ja israelilaisten välillä olevan vihan ja koston kierteen ja herätti kysymyksen, miten saada se loppumaan. Onko sovinto mahdollinen? Miten raja-aidat on mahdollista purkaa? Munayer kertoi oman tarinansa. Hän on palestiinalainen, Israelin kansalainen, jonka suku on elänyt alueella vuosisatoja lähinnä Lyddassa, nykyisen Ben Gurionin lentokentän alueelta. Kreikkalaisortodoksinen suku oli rakentamassa yhtä alueen merkittävintä kirkkorakennusta, Pyhän Yrjön kirkkoa 1600-luvulla. Suuri osa palestiinalaisista suvuista on aina asunut alueella ja juurtuneet vahvasti Pyhään maahan. He ovat siellä asuneiden arabien, aramealaisten, ristiretkeläisten, samarialaisten ja juutalaisten jälkeläisiä.

Musalahan yksi keskeinen teema on ”maan teologia”. Järjestö on julkaissut kirjallisuutta, jossa käsitellään tätä kipeää aihetta ja etsitään sovintoa eri ryhmien välille (www.musalaha.org/publications/books/). Salim Munayer pohti Pyhän maan käsitettä ja sen merkitystä palestiinalaisille ja juutalaisille. Esimerkiksi kirja *The Land Cries Out*

(Toim. Salim J. Munayer ja Lisa Loden, 2013) sisältää runsaasti artikkeleita, jotka käsittelevät aihetta eri näkökulmista.

Hand in Hand -koulu (www.handinhandk12.org) oli maanantai-iltapäivän vierailukohde. Koulua esitteli ”tiedotus- ja vierailukoordinaattori” (Communications and Visits Coordinator) Noa Yammer. Mukana olivat myös 15-vuotiaat lukiolaiset, juutalainen Lelia Ben Horin sekä muslimit Jasmine Shibli ja Malak Kinani, sekä kolmen oppilaan äiti, aiemmin Suomessa konsulina työskennellyt Keren Cohen-Gat. Kuuden ja puolensadan oppilaan koulu eroaa useimmista israelilaisista kouluista siinä, että opetus tapahtuu rinnakkain kahdella kielellä. Koulu rakentaa yhteisyyttä erottelun sijaan. Oppilaina on juutalaisia, muslimeja ja kristittyjä. Yammerin mukaan tavallinen israelilainen koulujärjestelmä vahvistaa erottelua, joka näkyy yhteiskunnassa yleisesti. Useimmiten eri ryhmiin kuuluvat ihmiset eivät tapaa toisiaan merkityksellisillä tavoilla.

Ensimmäinen Hand in Hand -koulu syntyi Jerusalemiin vuonna 1998 kahden isän, juutalaisen ja palestiinalaisen aloitteesta. Parinkymmenen oppilaan minikoulusta on kasvanut kuuden koulun ja 1320 oppilaan verkosto. Koulujen ympärillä toimii yhteensä noin 3000 jäsenen yhteisö, johon kuuluu vanhempia ja valmistuneita oppilaita. Koulut ovat osittain Israelin valtion rahoittamia ja niissä noudatetaan virallista opetussuunnitelmaa muutamin omin lisäyksin. Kuudenteen luokkaan saakka jokaisessa luokassa on kaksi opettajaa, joita toinen puhuu hepreaa, toinen arabiaa. Sen jälkeen opetus tapahtuu vuorotellen molemmilla kielillä. Esimerkiksi uskonnon ja historian opetus poikkeaa muista kouluista. Juutalaisuutta, islamia ja kristinuskkoa opiskellaan rinnakkain. Esillä pidetään sekä israelilaista että palestiinalaista kertomusta alueen historiasta.

Työryhmän tapaamien lukiolaistytöjen mukaan koulun oppilaat ovat keskimäärin muita samanikäisiä nuoria avoimempia kohtaamaan eri etnisten ryhmien ja uskontojen edustajia. Yammer kertoi, että koulu on toiminut tärkeänä turvallisena ympäristönä erityisesti silloin, kun alueella on ollut tavallista suurempia jännitteitä, kuten toinen intifada ja Gazan sodat.

Rabbi Ehud Bandel otti työryhmän vastaan konservatiivijuutalaisuutta edustavassa Moreshet Yisrael -synagogassa. Bandel on ensimmäinen israelilaissyntyinen konservatiivirabbi. Hän on International Abrahamic Forumin juutalainen johtaja sekä toimii muun muassa Israelissa toimivassa Rabbis for Human Rights -organisaatiossa. Hän on myös poliittisesti aktiivinen toimija ja puhuu eri yhteyksissä rauhanomaisten ratkaisujen puolesta ja palestiinalaisväestön elinolojen kohentamiseksi. Bandelin mukaan dialogin keskiössä eivät ole teologiset vaan poliittiset kysymykset.

Bandelin maalaama kuva tämänhetkisestä jännitteisestä tilanteesta ei ollut erityisen hyvä. Israel–Palestiina-konflikti vaikuttaa suoraan myös juutalaisten ja arabikristittyjen suhteisiin. Bandelin mukaan muun muassa piispa Munib Younan, jonka kanssa monilla rabbeilla on aiemmin ollut toimiva keskusteluyhteys, on vetäytynyt kanssakäymisestä, koska yhteistyö uskonnon saralla olisi tulkittavissa ”tilanteen normalisaatioksi”. Kaikki

arabikristityt eivät tosin vedä näin suoraviivaisia johtopäätöksiä, ja halukkaita keskustelukumppaneitakin on löydettävissä.

Bandel kertoi esimerkin siitä, kuinka uskonnolliset johtajat pystyvät jopa vaikuttamaan poliittisiin päätöksiin. Joulun alla 1992, kun Munib Youna oli vielä Ramallahin kirkkoherra, sattui välikohtaus palestiinalaisten ja israelilaisten välillä. Israel määräsi ulkonaliikkumiskiellon. Younan ja joitakin muita paikallisia kirkon johtajia (katolinen ja ortodoksinen kirkko) otti yhteyttä Ehud Bandeliin, jotta Israel lieventäisi saartoa niin, että kristityt pääsisivät messuun ja valmistamaan joulua. He vetosivat Israelin korkeimpaan oikeuteen, josta annettiin sotilaille määräys lieventää saartoa sekä sallia kristittyjen mennä messuun ja tehdä välttämättömiä jouluvalmisteluja.

Bandelin mukaan konservatiivijuutalaisuuden asema Israelissa, jossa ortodoksijuutalaisuus on valtion virallinen uskonto, vaikuttaa dialogiin muiden uskontojen kanssa. Ortodoksijuutalaisuutta uudemmat juutalaisuuden suunnat ovat useammin avoimempia dialogille, sillä niillä on vähemmistöasemansa vuoksi enemmän intressejä osallistua keskusteluun ja murtaa stereotyyppioita. Bandel mainitsi, että muut uskonnot nauttivat jopa laajempaa uskonnonvapautta Israelissa kuin konservatiivijuutalaisuus. Esimerkiksi avioliittoon vihkiminen on juutalaiselle mahdollista ainoastaan ortodoksijuutalaisen päärabinaatin luvalla, eikä Israelin avioliittolainsäädännössä ole voimassa siviiliavioliittoa, vaan kullakin uskontokunnalla (muslimeilla, yhdeksällä kristillisellä kirkolla sekä druuseilla) on omat avioliittoinstituutiossa. Bandel tiivisti tämän kysymyksen toteamalla, että uskontojen sisäiset ongelmat ovat suurempia kuin uskontojen väliset (”intrafaith problems are greater than interfaith”), minkä vuoksi yhteistyö muiden uskontojen kanssa on tärkeää konservatiivijuutalaisuuden edustajille.

Bandel totesi tämänhetkisestä tilanteesta: ”En ole optimistinen, mutta olen toiveikas.” Samaa sanoivat useat muutkin matkan aikana tavatut henkilöt. Kansainvälisen yhteisön tehtävänä on Bandelin mukaan tukea maltillisia äänenpainoja.

Illalla työryhmä tapasi päivällisellä kolme Israelissa asuvaa suomenjuutalaista, Semy Kahanin, John Abraham Bursteinin ja Ariel Sellan, jotka kertoivat omia näkökulmiaan alueen tilanteesta. Kahan on turkulaislähtöinen journalisti, joka on asunut Jerusalemissa 60-luvulta saakka. Hän on kirjoittanut uskonnollisten johtajien rauhanpyrkimyksistä kirjoissaan Roster för fred ja Ikkuna Jerusalemiin. Burstein on vastikään Israeliin muuttanut helsinginjuutalainen, joka on ollut Suomessa mukana politiikassa RKP:n riveissä. Sella on matkaopas, joka opastaa sekä juutalaisia että kristittyjä ryhmiä.

Tiistai 12.4

Ohjelmassa oli koko päivän retki Länsirannalle Efratiin, Artasiin ja Tanturiin. Opastamassa oli yhdysvaltalainen Dan Koski, jolla on suomalaiset sukujuuret. Hän työskentelee Tantur-instituutin markkinointijohtajana. Sukujuuristaan johtuen hänellä on myös henkilökohtaista tutkimuksellista kiinnostusta Hilma Granqvistin työtä kohtaan.

Center for Jewish-Christian Understanding and Cooperation (CJCUC, cjcuc.com)
 Efratin siirtokunnassa Jerusalemin eteläpuolella oli päivän ensimmäinen vierailukohde. Työryhmälle oli järjestetty keskustelu keskuksen toiminnanjohtajan (Executive Director) David Nekrutmanin kanssa. Perustajansa, rabbi Shlomo Riskinin vision mukaisesti CJCUC tekee työtä molemminpuolisen ymmärryksen ja yhteistyön lisäämiseksi kristittyjen ja juutalaisten välillä. Niin rabbi Riskin kuin laitoskin edustavat ortodoksijuutalaisuutta.

CJCUC:in työssä painottuvat kristityille Pyhän maan matkaajille suunnattu informaatio ja koulutus. Kohderyhmät ovat voittopuolisesti amerikkalaisia, niin katolisia kuin protestantisiakin, mutta vierailijoita tulee myös esimerkiksi Saksasta. Työ tapahtuu sekä toimintakeskuksessa Efratissa että erikseen sovituissa paikoissa, kuten ryhmien majapaikoissa, joihin CJCUC:n henkilöstöä tulee johtamaan koulutus- tai dialogitilanteita. Työssä painottuvat Kirjoitusten tulkinta ja yhteisiin juuriin perehtyminen. David Nekrutmanin mukaan tämä on oleellinen avain kasvavaan ymmärrykseen.

Laitoksen verkkosivuilta on luettavissa myös toinen tavoite: instituutti haluaa opettaa kristittyjä ymmärtämään Israelin rakastamisen merkityksen. Tällä kohden kriittiselle tarkkailijalle saattaa jäädä vaikutelma siitä, että CJCUC vastaa amerikkalaisen evankelikaalisen matkaajan tarpeeseen tarjoten Israel-asiaa tavalla, jolla kuulijat sitä haluavat kuulla. Toisaalta kuvaa tasapainottavat esimerkiksi työn kohdistuminen voimakkaasti katolisiin, jotka perinteisesti eivät edusta samanlaista Israel-teologiaa kuin evankelikaalit. Arvostusta herättää myös Kirjoituksiin perehtymisen painotus. Nekrutmanin mukaan rabbi Riskinillä ja laitoksella on erinomaiset suhteet lähiseudun arabiväestöön, joka saa muun muassa terveydenhoitoa laitoksen yhteyteen perustetulla klinikalla. Lisäksi Nekrutman painotti, että niin sanotuilla uskovaisilla kristityillä on enemmän yhteistä ortodoksijuutalaisten kanssa kuin ”sosiaalista oikeudenmukaisuutta” painottavien kristittyjen (”social justice Christians”) kanssa. Edellä mainitut toimivat hänen mielestään uskon (faith) mukaan kun taas jälkimmäiset tunteidensa (emotions) mukaan.

Suomalaisesta ja eurooppalaisesta perspektiivistä tarkasteltuna huomionarvoinen seikka oli myös se, että kristillisen antijudaismin taakka ja holokausti eivät ole lainkaan käsiteltävien asioiden listalla kristittyjä kohdattaessa. Nekrutman painotti voimakkaasti hyvän, eteenpäin katsovan asenteen merkitystä. Juutalaiset lähestyisivät varta vasten heitä kohtaamaan tulleet kristittyjä vähemmän hedelmällisellä tavalla, jos he aloittaisivat vyöryttämällä heidän harteilleen kaiken menneisyyden painolastin. Opetustyön ohella CJCUC järjestää myös dialogeja. Toiminnan ei ole tarkoitus jäädä yksisuuntaiseksi informaation jakamiseksi, vaan tapaamisiin pyritään saamaan keskustelukumppaneiksi myös juutalaisia.

Tärkeä, muissakin tapaamisissa esille noussut keskustelunaihe oli tuore, 3.12.2015 julkaistu historian ensimmäinen ortodoksijuutalaisten rabbinen julkilausuma kristinuskosta: *To Do the Will of Our Father in Heaven: Toward a Partnership between*

Jews and Christians (<http://cjcuc.com/site/2015/12/03/orthodox-rabbinic-statement-on-christianity/>, ks. Liite 2). CJCUC on toiminut julkaisun alullepanijana, ja pohjateksti on muotoiltu siellä. Myös tekstin lopullinen muotoilu oli tapahtunut laitoksen koordinoimassa prosessissa ja tapaamisten sarjassa. Julkilausuman taustalla on jo vuodelta 2011 peräisin oleva laitoksen oma julkilausuma *CJCUC's Statement on a Jewish Understanding of Christians and Christianity*, jonka muotoiluja uusi teksti osin hyödyntää. Uuden julkilausuman ensimmäisinä allekirjoittajina on 25 ortodoksirabbiinia – joukossa hyvin nimekkäitä henkilöitä kuten CJCUC:n perustaja Shlomo Riskin, niin ikään laitoksen teologina työskentelevä Eugene Korn sekä uskontokohtaamisten kenties näkyvin juutalaisedustaja, David Rosen. Myös Suomen yllirabbiini Simon Livson on allekirjoittajien joukossa, ja hän on myös käännettänyt tekstin suomeksi.

Suomessa julkilausuma ei ole vielä saanut huomiota, mutta kansainvälisessä juutalaisessa lehdistö- ja verkkokeskustelussa se on aiheuttanut runsaasti kiistelyä puolesta ja vastaan. Niin ikään useat merkittävät kristilliset julkaisut ovat noteeranneet sen. Tällä hetkellä julkilausumalla on noin 70 allekirjoittajaa. CJCUC jatkaa yhteyksiensä kautta julkilausuman levittämistä sekä kerätäkseen allekirjoituksia että saattaakseen dokumentin laajempaan tietoisuuteen myös kristittyjen keskuudessa. Pekka Lindqvist jatkoi keskustelua dokumentista rabbi Eugene Kornin kanssa seuraavana päivänä Jerusalem Rainbow Groupin tapaamisessa sekä myöhemmin sähköpostikirjeenvaihdon muodossa. Rabbi Korn esitti muun muassa toiveen julkilausuman saattamiseksi yleiseen tietoisuuteen Suomessa sekä ilmaisi olevansa halukas tulemaan luennoimaan, jos siihen liittyviä kokoontumisia järjestettäisiin.

Työryhmä sai keskustelun aikana sekä taustatietoa dokumenttiin johtaneesta prosessista että myös mahdollisuuden esittää tarkentavia kysymyksiä. Keskusteltiin muun muassa dokumentin painokkaasta katolisen kirkon esiintuomisesta. Julkilausuman voi katsoa olevan rabbiin kirje nimenomaan katoliselle kirkolle, vaikka muukin kristikunta tekstissä ohimennen esiintyy. Painotus liittyy osittain siihen, että vuonna 2015 vietettiin Nostra Aetaten 50-vuotisjuhlaa. Ortodoksirabbiin paperi on vastaus Nostra Aetaten suoraan tai välillisesti aikaansaamaan muutokseen katolisessa kirkossa. Toisaalta David Nekrutman ilmaisi myös – vähintäänkin epäsuorasti – että katolisen kirkon irtisanoutuminen institutionaalisesta juutalaislähetyksestä ei voi olla nostamatta sitä erityisasemaan suhteessa moniin muihin kirkkoihin. Dokumentin sisältö on muun muassa Jeesusta koskeissa ilmaisuissaan radikaali, ja sen vuoksi monet rabbit ovatkin vetäytyneen hankkeesta tekstiä muovattaessa.

Seuraavaksi oli vuorossa vierailu **Artasin kylässä** Betlehemin lähistöllä. Suomalaisen antropologian ja sosiologian kansainvälisiin edelläkävijöihin kuuluva Hilma Granqvist asui Artasissa 1920-luvulla ja teki siellä etnografista kenttätöitä. Granqvistin elämäntyötä tutkinut Dan Koski kertoi hänen toiminnastaan Artasissa. Sateen vuoksi kierros kylässä jäi varsin pieneksi, mutta työryhmä pääsi vierailemaan luostarin kauniissa kirkossa, joka ei yleensä ole turisteille avoinna. Hortus Conclusus -nunnaluostari on perustettu vuonna 1901 Montevideon (Uruguay) arkkipiispan aloitteesta.

Päivän viimeinen kohde oli Ekumeeninen **Tantur-instituutti** (tantur.org) Betlehemin ja Jerusalemin välillä. Dan Koski esitteli instituutin tiloja, erityisesti kirjastoa. Työryhmä keskusteli instituutin rehtorin, isä Russ McDougallin kanssa, joka on ollut mukana monissa uskontojen välisissä yhteyksissä.

Tantur-instituutin taustalla ovat paavi Paavali VI:n ja patriarkka Athenagoraan tapaaminen Jerusalemissa vuonna 1964, molemminpuolisten pannajulistusten kumoaminen sekä Vatikaanin II konsiilin ekumeenisesti avoin ilmapiiri. Uskontojen kohtaamisen ja erityisesti juutalaisten ja kristittyjen välisen suhteen uudelleenmuotoutumisen kannalta keskeinen Nostra Aetate -konsiiliasiakirja oli keskustelussa esillä myös täällä.

Uskontodialogiin ja ekumeeniseen keskusteluun jo pitkään osallistunut isä Russ McDougall sanoi, että eri tunnustuskuntien välillä lopulta aina päädytään, ja pitää päätyä, keskustelemaan juuri siitä asiasta, mikä oli eron synnä. Niinpä katolilaiset ja luterilaiset keskustelevat vanhurskauttamisopista, ja helluntailaisten kanssa puhutaan Pyhästä Hengestä. Kristittyjen ja juutalaisten täytyy lopulta puhua perusteellisesti siitä, kuka Jeesus Kristus on.

Näkyvimpiä viimeaikaisia hankkeita, joissa Tantur ja isä Russ McDougall ovat olleet aloitteellisia, ovat Praying Together in Jerusalem -kokoontumiset. Toimintaan voi tarkemmin tutustua hankkeen blogisivulla jerusalemprayingtogether.wordpress.com. Ryhmä kolmen monoteistisen uskonnon edustajia kokoontuu kerran kuussa Jerusalemin Jaffa-portin tuntumassa julkiseen iltarukoukseen. Tarkoitus ei ole rukoilla yhdessä yli uskontorajojen, vaan vierekkäin, rinta rinnan, niin kuin – isä Russin sanoin – tuossa kaupungissa on tosiasiaa tehty jo vuosisatoja ja kaiken aikaa. Toiminnan tarkoituksena on tuoda tämä tosiasia näkyväksi. Isä Russ totesi toiminnan, vaikka se sinänsä on ollut toistaiseksi pienimuotoista, saavuttaneen tavoitteensa, kun lukuisat ohikulkijat tähänastisilla kerroilla ovat pysähtyneet ihmettelemään, kyselemään ja keskustelemaan. Jotkut ovat myös halunneet osallistua rukoukseen. Toukokuun Praying Together -tapahtuma oli poikkeuksellisesti Tanturissa 9.5.2016 (katso oheinen blogissivu). Järjestäjät toivoivat paikan madaltavan kynnystä myös arabien osallistumiselle.

Keskiviikko 13.4.

Päivän ensimmäinen vierailukohde oli **Microphones for Peace -radioasema**, josta kertoivat radiotyötä koordinoivat David Goodman ja Omri Ben-Dor. Microphones for Peace on internet-radioasema, jonka tavoitteena on tuoda ihmisiä lähemmäs toisiaan musiikin ja tarinoiden kautta sekä luoda yhteyksiä kulttuurien ja uskontojen välille. Radioasema toimii vapaaehtoisin voimin. Sillä on lähes 50 vapaaehtoista, jotka osallistuvat ohjelmien tekemiseen. Tällä hetkellä ohjelmia lähetetään hepreaksi ja englanniksi, koska radioaseman vetäjät Goodman ja Ben-Dor eivät osaa arabiaa eivätkä siksi pysty kontrolloimaan arabiankielistä sisältöä. Tavoitteena on kuitenkin aloittaa arabiankieliset lähetykset tulevaisuudessa.

Radio-ohjelmien lisäksi kanava järjestää ruohonjuuritason tapahtumia, joissa tärkeässä osassa ovat musiikki ja kulttuuri yleensäkin sekä ihmisten kohtaaminen. Eräs tapahtumista on Chafla, hanukka-tapahtuma konseptilla ”pitkäjänteisyys” tai ”pysyvyys” (sustainability), jossa tuodaan erilaisia kulttuureja yhteen musiikin avulla. Se on järjestetty neljänä vuotena yhteistyössä Jerusalemin Shalom Haartman -instituutin kanssa (pluralistinen koulutus- ja tutkimuskeskus, jonka yhtenä toimintamuotona on juutalaisuuden ja uskontojen välisen vuoropuhelun edistäminen). Radioasema oli mukana myös Tantorissa järjestetyssä Praying Peace for Jerusalem -tapahtumassa 9.5.2016 sekä Nostra Aetate -konferenssissa Notre Dame Centerissä. YMCA:n tiloissa 16 eri järjestöä ja toimijaa järjestivät tapahtuman, johon osallistui yli 500 henkilöä. Radio-ohjelmien kuulijamääriä on vaikea arvata. Arvio on 200–2000 kuulijaa.

Omri Ben-Dor kertoi, että Microphones for Peace on itsenäinen radioasema, jonka päämääränä on tuoda kaikki erilaiset äänet yhteen paikkaan. Kanava lähettää muun muassa viikoittain ohjelmaa nimeltä Nordistan, jossa esitetään nykyään hyvin suosittua pohjoismaista musiikkia. Ben-Dorin mukaan radio on sanoma. He eivät pyri kouluttamaan ihmisiä vaan tarjoamaan välineen, jonka avulla jaetaan tarinoita ja eri aiheita. David Goodman kertoi, kuinka radiomikrofoni on opettanut häntä rukoilemaan. Hänelle oli vahva kokemus, kun juutalainen, muslimi ja kristitty rukoilivat lähetyksessä oman rukouksensa. Marraskuussa 2016 on tulossa Jerusalem Expo -tapahtuma, jossa kanavan on tarkoitus yhdistää eri uskontojen rukouksia. Goodman on myös osallistunut kuukauden viimeisenä torstaina Jaffa-portin luona Praying Peace for Jerusalem -tapahtumaan, jossa juutalaiset, kristityt ja muslimit rukoilevat rinnakkain.

Iltapäivän kohde oli **Elijah Interfaith Institute** (elijah-interfaith.org), johon tutustuttiin roomalaiskatolisen Sisters of Sionin tiloissa, Via Dolorosan varrella sijaitsevassa Ecce Homo -luostarissa. Työryhmä tutustui aluksi luostarin alla sijaitseviin arkeologisiin kohteisiin.

Elijah Interfaith Institute on toiminut Jerusalemissa vuodesta 1997 saakka. Sen johtajana ja pääideologina on alusta asti toiminut Rabbi Alon Goshen-Gottstein. Elijah-instituutin tunnuslause on ”Sharing Wisdom, Fostering Peace”, joka kiteyttää instituutin työnäyn: kasvavan ymmärryksen kautta rauhaan. Instituutin nimessä esiintyvä profeetta Elia on toivon profeetta juutalaisille, kristityille ja muslimeille.

Instituutin toiminta tapahtuu ruohonjuuritasolla koulutuksen ja uskontojenvälisiä dialogien kautta sekä korkeimmalla mahdollisella tasolla muun muassa vuodesta 2003 saakka toimineen Elijah Board of World Religious Leaders -elimen kokoontumisten ja julkilausumien muodossa. Jälkimmäisistä on esimerkkinä *12 Steps to Combating Hatred and Intolerance with Wisdom* vuodelta 2010. Vaikka instituutin juuret ovatkin kolmen monoteistisen uskonnon maaperässä, se suuntaa toimintansa laajemmalle ja kokoaan yhteen kaikkien maailmanuskontojen edustajia. Sen muita toimintamuotoja ovat vuosittainen Elijah Summer School sekä Elijah Interfaith Academy, joka kokoaan eri uskontojen uskonoppineita teologiseen työskentelyyn ja tuottamaan keskinäisen ymmärryksen lisäämistä varten materiaalia.

Työryhmä vietti iltapäivän instituutin koulutustoiminnan johtajan, australialaissyntyisen juutalaisen, Peta Jones Pellachin kanssa. Pellach on tehnyt pitkän päivätyön koulutuksen saralla. Hänen julkaisuihinsa lukeutuu muun muassa *Without Prejudice – A Handbook for Teachers* (2009). Hän toimii myös Jerusalem Rainbow Groupin koordinaattorina.

Pellach kertoi instituutin työmuodoista sekä jakoi monia henkilökohtaisia kokemuksiaan uskontodialogin parista. Hänellä oli kerrottavanaan rohkaisevia tapauksertomuksia muun muassa islamin uskonoppineiden rohkeista askeleista juutalaisten kohtaamisen suuntaan huolimatta massojen keskuudessa elävistä epäluuloista.

Eräänä ruohonjuuritason työmuotona instituutti käyttää myös luovia ja osallistavia työtapoja kuten bibliodraamaa, jota työryhmäkin pääsi kokeilemaan käytännössä. Bibliodraamatyöskentelyä ohjasi freelance-kouluttaja **Yael Unterman**. Tekstinä oli katkelmia Exodus-kertomuksesta. Harjoituksen ohjaaja jakoi osallistujille rooleja, jotka vaihtuivat kertomuksen edetessä. Harjoitus antoi mahdollisuuden lähestyä tekstiä eri näkökulmista ja pohtia sitä syvemmin myös henkilökohtaisella tasolla.

Illalla työryhmä osallistui tänä vuonna 50 vuotta täyttävän Jerusalem **Rainbow Group for Interreligious Study and Dialogue** -ryhmän kokoontumiseen Jerusalemin Notre Dame -keskuksessa. Isä David Neuhaus puhui tilaisuudessa aiheesta ”The Situation in the Holy Land 50 years after *Nostra Aetate*”. Hän korosti paikallisen kontekstin merkitystä uskontojen välisessä dialogissa: kristittyjen, juutalaisten ja muslimien suhde toisiinsa Pyhällä maalla poikkeaa merkittävästi Euroopan tilanteesta. Vain ne, jotka osallistuvat paikalliseen dialogiin, voivat mielekkäästi osallistua myös kansainväliseen dialogiin.

Nostra Aetate merkitsi täyskäännöstä kristittyjen ja juutalaisten suhteessa, ei ainoastaan paperilla, vaan myös käytännössä. Muutosta ihmisten asenteissa voi testata kysymyksellä: ”Mitä sinulle tulee mieleen sanasta ’juutalainen’?” Nykykristitylle tulee useimmiten mieleen se, että Jeesus on juutalainen tai että kristinusko nousee juutalaisuudesta, mutta ennen toista maailmansotaa tilanne oli toinen. Toisaalta monelle nykypalestiinalaiselle tulevat ensimmäisenä mieleen miehitys, sotilaat ja poliisit. Tilanne täytyy saada muuttumaan siten, että ihmiset tutustuvat toisiinsa ja käyvät dialogia. Isä Neuhaus kertoi itse vievänsä arabiopiskelijansa tutustumaan Yad Vashemiin.

Pyhän maan näkökulmasta kristittyjen ja juutalaisten välisessä dialogissa on otettava huomioon seuraavaa: keskustelun konteksti on ei-eurooppalainen, ja kristityt ovat maassa vähemmistössä. Pyhän maan kristityt ovat tähän asti suurelta osin olleet arabiaa puhuvia ortodoksikristittyjä, joiden suvut ovat olleet kristittyjä kymmenien sukupolvien ajan. Näin ollen *shoah* ei voi olla keskustelun lähtöpiste. Viime vuosina maahan on heidän lisäksi saapunut kristittyjä siirtotyöläisiä, ja myös hepreaa puhuvien kristittyjen määrä on kasvanut. Pyhän maan erityispiirteitä on myös se, että islamia ei voi ohittaa silloinkaan, kun kristityt keskustelevat juutalaisten kanssa, eikä vuodesta 1948 vallinnutta konfliktia Israelin ja Palestiinan välillä voi jättää sivuun. Lähi-idässä myös uskontodialogin keskeinen ongelma on poliittinen todellisuus. Tilanteesta nousevaa kysymystä maan teologiasta on työstettävä myös kristittyjen näkökulmasta.

Kristittyjen ja juutalaisten yhteisen työn painopisteitä lähitulevaisuudessa ovat: 1. Muistojen puhdistaminen – historian kirjoittaminen oikeudenmukaisesti. 2. Teologinen työskentely, jossa selvitetään kirkon juutalaisia juuria ja yhteistä perintöä. 3. *Tikkun olam* – yhteinen työ, jotta maailmasta tulisi parempi paikka.

Osa työryhmästä tapasi vielä illan päätteeksi TT Maria Leppäkarin, joka toimii Swedish Theological Institutun johtajana. STI:n tehtävänä on kurssien ja konferenssien järjestämisen lisäksi tarjota paikka, jossa kolmen abrahamilaisen uskonnon johtavissa asemassa olevat henkilöt voivat tavata toisiaan.

Torstai 14.4.

Matkan virallisen osuuden päätti tapaaminen rabbi David Rosenin kanssa. Rosen on entinen Irlannin ylipappi (1979–85) ja toimii tällä hetkellä American Jewish Committee'n uskontojen välisen osaston johtajana työpaikkanaan AJC:n Jerusalemin toimipiste. Hän on myös Israelin päärabbinatien uskontojen välisen asioiden neuvonantaja. Lisäksi hänellä on lukuisia kansainvälisiä luottamustoimia, muun muassa International President of the World Conference of Religions for Peace ja Honorary President of the International Council of Christians and Jews. Hän on myös Elijah Interfaith Institutun maailman uskontojohtajien neuvoston jäsen ja kuuluu Imaamit ja rabbiit Rauhan puolesta -järjestön neuvonantajaksi komiteaan. Rosen on kiistänyt yksi juutalais-kristillisen dialogin näkyvimpiä hahmoja viime vuosikymmenien ajalta.

Rosen toi tapaamisessa esille useita teemoja, jotka jo olivat ehtineet tulla tutuiksi aiempien kohtaamisten ja keskustelujen aikana. Hän katsoi asioita voittopuolisesti makroperspektiivistä, ja hänen näkökulmansa sisälsi ehkä myös muita voimakkaammin päivänpoliittisen vivahteen. Hän tarkasteli uskontorauhan mahdollisuuksia ajankohtaisten poliittisten tapahtumien valossa. Se, kuka Jordanian kuningashuoneesta valtaistuimella istuu tai millaista politiikkaa Barack Obama Lähi-idässä tekee, heijastuu Israelin räjähdysherkkään ilmapiiriin myös uskontojen välisen kohtaamisen alueella. Monet työryhmän aiemmista kontakteista pohtivat ajoittain pessimistiseenkin sävyyn tilannetta Israelissa ja Palestiinassa, esimerkiksi Israelin ortodoksisjuutalaisen väestön haluttomuutta edes tietää kristinuskosta ja juutalais-arabi -suhteiden paikalleen jumittunutta tilannetta, jossa arabiosapuoli karttaa keskustelua välttääkseen syytökset ”miehityksen normalisoinnista”. Rosen puolestaan liikkui ylemmällä tasolla. Hänen arvionsa oli, että juutalais-kristilliset suhteet ovat nyt paremmalla tolalla kuin koskaan aiemmin.

Kysymys katolisen kirkon suuresta merkityksestä dialogin kentällä nousi esiin joulukuussa 2015 julkaistun ortodoksisjuutalaisten rabbiin julkilausuman myötä. Myös David Rosen lukeutuu sen allekirjoittajiin. Asiakirja nostaa katolisen kirkon näkyvään asemaan. Kuten Tomi Karttunen juutalais-katolisten suhteiden katsauksessaan raportin loppuosassa toteaa, katolisen kirkon erityiselle merkitykselle juutalaisesta dialoginäkökulmasta on useita syitä: selkeä johtajuus ja opillinen auktoriteetti, katolisen kirkon Nostra Aetatesta alkanut vahva uudelleenorientoituminen, katolisen kirkon vahva

asema sekä paavin vuonna 2000 tekemän Pyhän maan vierailun symbolinen painoarvo ovat tekijöitä, jotka tekevät katolisesta kirkosta muita merkittävämmän keskustelukumppanin. Ortodoksirabbiin puheenvuoro oli vastaus Nostra Aetaten aloittamalle katolisen kirkon uudistukselle. Arvioidessaan juutalaisen asiakirjan tulevaa painoarvoa ja vastaanottoa juutalaisella kentällä Rosen totesi, että esteenä dokumentin laajalle hyväksynnälle valtaviiran ortodoksian parissa ei välttämättä sittenkään ole yksistään sisältö vaan se, että kirjoittajat ja ensimmäiset allekirjoittajat ovat ”väärinä henkilöitä”. Tässä mielessä vanha vitsi autiolla saarelle rantautuneesta juutalaismiehestä joka rakentaa kaksi synagogaa – sen, jossa käy ja sen, johon ei ikimaailmassa astuisi – pitää paikkansa. Ortodoksian traditionaalisemmalla laidalla on monia rabbiineita, jotka eivät halua nimensä esiintyvän samalla listalla avoimempaa ortodoksian tulkintaa (open orthodoxy) edustavien, kuten rabbi Riskinin kanssa.

Allekirjoittamisestaan huolimatta Rosenilla oli myös kriittistä huomautettavaa rabbiin dokumentista. Valitessaan esimerkiksi Maimonideen ensimmäiseksi klassiseksi juutalaiseksi auktoriteetiksi, joka puhuu kristinuskosta, asiakirja ei osu maaliin. Kuten tunnettua, Maimonideen viesti oli jossain määrin epävakaa. Hänelle kristinusko oli *avoda zara*, eli epäjumalanpalvelusta, vaikka kristityille Tooran käskyjä voikin opettaa. Dokumentti olisi onnistunut paremmin, jos se olisi Maimonideen sijasta maininnut esimerkiksi keskiajan katalonialaisen oppineen Menachem ha-Meirin (1249 – c. 1310), joka Bet ha-Bekhira -kommentaarissaan tekee selvän pesäeron Talmudin kuvaamien epäjumalanpalvojen (termi muodostui kristinuskon määritteeksi keskiajan juutalaisessa kirjallisuudessa) ja kristinuskon välillä. Ha-Meiri nimenomaan painotti kristinuskon poistaneen epäjumalanpalveluksen pakanakansojen keskuudesta – tema, jota rabbiin tuore dokumentti painokkaasti alleviivaa.

Torstai-iltapäivällä työryhmän jäsenet tutustuivat itsenäisesti valitsemiinsa kohteisiin, kuten Israel-museoon ja Yad Vashem -museoon.

Arviointia

Työryhmän opintomatka Israeliin avasi sen tärkeän näkökulman, että poliittisia kysymyksiä ei voi välttää keskusteltaessa kolmen uskonnon välisestä dialogista myöskään Euroopassa. Useiden organisaatioiden edustajat, joiden luona vierailimme, toivat esille sen, miten Lähi-idän konflikti on sidoksissa maailmanpolitiikkaan. Tätä korostivat etenkin Ehud Bandel, David Rosen ja Musalaha-järjestön Salim J. Munayer.

Toisaalta myös toisenlaisia näkökulmia nousi esille. Ortodoksijuutalainen David Nekrutman painotti juutalais-kristillistä dialogia – osittain edustamansa organisaation bilateraalin dialogin johtoajatuksen tähden. CJCUC:n keskeisenä lähtökohtana on edistää kristittyjen ja juutalaisten välistä keskustelua lukemalla pyhiä kirjoituksia. Toisaalta kuitenkin ortodoksijuutalainen rabbi David Rosen painotti dialogin tärkeyttä kaikkien uskontojen ja etenkin islamin ja juutalaisuuden välillä.

Israelin-opintomatka tarjoaakin työryhmälle tärkeän korjauksen sen suhteen, että vaikka 2000-luvulla työryhmän pöytäkirjoissa otetaan etäisyyttä poliittisista teemoista (työryhmä ei ole ”Kirkko ja Israelin valtio -työryhmä” [2/2002] eikä työryhmän ei tulisi ottaa kantaa poliittisluonteisiin kysymyksiin [4/2001]), poliittiset kysymykset ja niiden pohdinta opintomatkamme vierailukohteissa on otettava huomioon työryhmään laatimassa Pyhän maa -dokumentissa.

Kiristynyt yleinen ilmapiiri ja siihen kytkeytyvä segregatio, pelko ja epäluulo eri kansanryhmien välillä, on Israelissa todellisuutta. Poliittinen pattitilanne heijastuu myös uskontojen väliseen kohtaamiseen. Läntisten kirkkojen tuleekin tukea kontaktien säilymistä ja kehittämistä. Kirkkojen tulisi antaa kaikkia osapuolia kunnioittavia lausuntoja. Lännen kirkkojen ei tulisi vaikeuttaa sitä, mitä paikalliset kirkot tekevät suhteiden hoitamiseksi.

Juutalaisten ja kristittyjen välisen vuorovaikutuksen kehittymiselle on esteitä niin juutalaisten kuin kristittyjen parissa. Myös paikalliset luterilaiset ovat ”normalisoinnin vastustamisen” nimissä olleet pidättyväisiä juutalaisten kanssa käytävää dialogia kohtaan. Kirkkomme voisi omalta osaltaan pyrkiä edistämään kohtaamisen kulttuuria samalla kun kuunnellaan sisarkirkkojemme huolia arjen pulmien keskellä.

International Council for Christians and Jews totesi vuonna 2013 uskontojen roolista Israel-Palestiinan geopoliittisen konfliktin ratkaisemisessa: ”Meille tämä tapahtuu dialogin kautta, ja dialogi edellyttää avoimuutta muuttaa omat sydämemme sen perusteella, mitä olemme oppineet toisten sydämistä. Siksi me hylkäämme nykyiset vaatimukset vastustaa ’normalisoimista’, kun termi tarkoittaa kaikkien keskustelujen tai vuorovaikutuksen päättämistä, joka voisi johtaa itsenäisiin Israelin ja Palestiinan valtioihin. Me olemme yhtä mieltä siitä, että *status quo* ei ole ’normaalia’ eikä hyväksyttävää ja että ratkaisun etsiminen, joka ei perustu kaikkien olennaisten osapuolien yhteisymmärrykseen on hyödytöntä.” Ilman rauhantyötä ei myöskään juutalaisten ja kristittyjen välinen dialogi edisty.

Teologisina teemoina ja tulevaisuuden keskustelutehtävinä matkalla nousivat esiin maan teologia sekä juutalaisten ja kristittyjen eron syystä eli Jeesuksen Kristuksen persoonasta keskusteleminen.

Tähän asti keskeisimpiä dialogikumppaneita kristittyjen ja juutalaisten välisissä keskusteluissa ovat olleet konservatiivi- ja reformijuutalaiset. Joulukuussa 2015 ilmestyi ensimmäinen ortodoksijuutalainen puheenvuoro kristinuskosta. Pääsimme keskustelemaan tuoreeltaan sen taustalla olleiden henkilöiden kanssa. Julkilausumaa on hyvä pitää esillä myös Suomessa. Se on myös raportin liitteenä (Liite 2).

Juutalaiset odottavat kristityiltä pyhän maan teologiaa. Se on hyvä pitää mielessä. He odottavat, että kristityt sanovat, että he ymmärtävät, että juutalaisilla on erityinen suhde maahan. Työryhmän työstämä puheenvuorokirja *Kristitty ja pyhä maa* voi olla yksi tapa osallistua keskusteluun ja antaa virikkeitä. Työryhmä kokee kaiken kaikkiaan, että matka oli hyödyllinen.

LIITE 1:

Kirkot ja kristilliset yhteisöt Israelissa ja juutalais-kristillinen dialogi Tomi Karttunen

1. Nostra Aetate ja roomalaiskatolisen kirkon dialogi juutalaisuuden kanssa

Viime vuonna vietettiin Vatikaanin II konsiilin uskontodialogiasiakirjan *Nostra Aetate* 50-vuotisjuhlaa. Sen käännteentekevyys ajatellen erityisesti kristittyjen ja juutalaisten keskinäistä dialogia kävi hyvin esiin myös opintomatkamme eri tapaamisissa. Esimerkiksi juutalaisten globaaleista uskontodialogeista vastaava rabbi David Rosen totesi, että suhteet juutalaisten ja kristittyjen välillä eivät ole olleet paremmat koskaan. Tällöin hän selvästi viittasi katolisen kirkon rooliin ja erityisesti *Nostra Aetate* -asiakirjan merkitykseen. Katolinen kirkko on keskeisin dialogikumppani, koska sillä on selkeä rakenne ja on helppo tietää, kenellä kirkossa on todellista auktoriteettia. Se on myös julkaissut juutalaisten näkökulmasta innostavia teologisia asiakirjoja, ja se on lukumääräisesti ylivoimaisesti suurin kristillinen yhteisö. Keskustelussa viitattiin myös 50-vuotisjuhlan kunniaksi julkaistuun asiakirjaan *The Gifts and the Calling of God are Irreversible (Rom. 11:29)*, joka ei tosin kuulu kirkon viralliseen opetukseen vaan on luonteeltaan keskustelupuheenvuoro.
(http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/relations-jews-docs/rc_pc_chrstuni_doc_20151210_ebraismo-nostra-aetate_en.html)

Vuonna 1970 perustettiin kansainvälinen juutalainen uskontojenvälisten konsultaatioiden komitea (IJCIC), jonka keskeinen toimija nykyään on tapaamamme rabbi Rosen. Hänen kerrottiin ”käyvän Vatikaanissa useammin kuin kardinaalit”. Myös katolisen kirkon dokumentti toteaa, että juutalainen osapuoli on ollut erityisen kiinnostunut audiensseista paavin kanssa. Kristittyjen ykseyden edistämisen neuvoston alaisuudessa toimiva katolisen kirkon suhteista juutalasiin vastaava komissio valmistelee tapaamiset. Dialogia on ollut kansainvälisen katolis-juutalaisen yhteistyökomitean (ILC) puitteissa. Lisäksi Johannes Paavali II:n vuonna 2000 tekemän Jerusalemin-vierailun jälkeen, vuodesta 2002 alkaen, on käyty dialogia Israelin päärabbinan kanssa. Saimme Tantor-instituutin rehtorilta Fr. Russ McDougalilta C.S.C. tuomisiksi kokoomajulkaisun dialogin julkilausumista vuosilta 2003–2013, *Turning the Tide of Christian-Jewish Relations*. Dialogeja on käyty myös paikallisten piispainkonferenssien johdolla. Lisäksi joissakin Euroopan maissa vietetään ”juutalaisuuden päivää”.

Asiakirja *The Gifts and the Calling* toteaa juutalais-kristillisen dialogin teologisesta merkityksestä, että viime vuosikymmenien aikana sekä ’dialogi ad extra’ että ’dialogi ad intra’ ovat lisänneet ymmärrystä kristittyjen ja juutalaisten peruuttamattomasta keskinäisestä riippuvaisuudesta, ja että dialogi näiden kahden välillä ei ole valinnanvaraista vaan teologisesta näkökulmasta velvollisuus. Juutalaiset ja kristityt voivat rikastuttaa toisiaan keskinäisessä ystävyudessa. Ilman juutalaisia juuriaan kirkolla olisi vaara menettää soteriologinen ankkuroitumisensa pelastushistoriaan ja se liukuisi pohjimmiltaan ei-historialliseen gnoosikseen. Paavi Franciscus toteaa, että ”vaikka on totta, että tietyt kristilliset uskomukset eivät ole juutalaisuudelle hyväksyttäviä ja että

Kirkko ei voi lopettaa julistamasta Jeesuksen olevan Herra ja Messias, on olemassa myös rikasta komplementaarisuutta, mikä antaa luvan lukea heprealaisia Kirjoituksia yhdessä ja auttaa toisiamme porautumaan Jumalan sanan rikkauksiin. Voimme myös jakaa monia eettisiä käsityksiä ja yhteisen huolen oikeudenmukaisuudesta ja kansojen kehityksestä” (’Evangelii gaudium’, 249).

Kristittyjen tekemästä lähetystyöstä juutalaisten parissa asiakirja toteaa:

”Vaikka institutionaalinen juutalaislähetys torjutaan periaatteellisesti, kristityt on joka tapauksessa kutsuttu todistamaan uskostaan Jeesukseen Kristukseen myös juutalaisille, vaikka heidän tulisi tehdä tämä nöyrällä ja sensitiivisellä tavalla tunnustaen, että juutalaiset kantavat Jumalan sanan ja erityisesti ajatellen Shoan suurta tragediää.

41. Lähetysten käsite tulee esittää oikein dialogissa juutalaisten ja kristittyjen kesken. Kristillisellä lähetystyöllä on alkunsa Jeesuksen lähettämässä Isän kautta. Hän antaa seuraajilleen osallisuuden tästä kutsusta suhteessa Jumalan kansaan Israeliin (vrt. Mt 10:6) ja sitten ylösnousseena Herrana suhteessa kaikkiin kansoihin (vrt. Mt 28:19). Siten Jumalan kansa saa uuden ulottuvuuden Jeesuksen kautta, joka kutsuu kirkkonsa sekä juutalaisten että pakanoiden parista (vrt. Ef 2:11–22) Kristus-uskon perusteella ja kasteen kautta, joka liittyy hänen ruumiiseensa, joka on kirkko (’Lumen gentium’, 14).

42. Kristillinen lähetys ja todistus, henkilökohtaisessa elämässä ja julistuksessa, kuuluvat yhteen.”

Teologisesti ajatellen siis juutalaisten ja kristittyjen välisten suhteiden kehittymisessä suurimman kristillisen kirkon, roomalaiskatolisten Vatikaanin II kirkolliskokouksen julistuksella Nostra Aetate vuodelta 1965 on keskeinen rooli. Hyvin merkittäväksi koettiin rabbi Rosenin mukaan Johannes Paavali II:n Jerusalemin vierailu vuonna 2000, josta välittyi lämpö ja ystävyys israelilaisten tietoisuuteen laajemminkin. Kristityt eivät olekaan vain Kristuksen kuolemasta juutalaisia syyttäviä, ristiretkien ja holokaustin taustahahmoja vaan hyvää tahtoa selkeästi ilmaisevia ihmisiä. Taustalla on kuitenkin myös Vatikaani-valtioon ja yleiseen politiikkaan liittyviä tekijöitä, joiden vuoksi juuri katolisilla on lämpimät suhteet.

2. Kirkkojen ja Israelin valtion välisten suhteiden kehitys

Jerusalemin Israel-tutkimuksen instituutti ja Jerusalemin juutalais-kristillisten suhteiden keskus julkaisivat vuonna 2012 raportin *Christians and Christianity in the Jewish State. Israeli Policy towards the Churches and the Christian Communities* (1948–2010), josta seuraavassa esitetään keskeisiä löytöjä tiivistetysti.

Vuosien 1948–67 välillä juutalaisten ja arabikristittyjen välit olivat varsin huonot. Taustalla vaikuttivat holokausti, perinteinen juutalaisten ja kristittyjen välinen epäluulo sekä arabikristittyjen mieltäminen osaksi Israelin valtion tuhoa havittelevaa arabimaailmaa. 1950-luvulla suhteet valtion ja paikallisten kirkkojen välillä kuitenkin vakautuivat. Tässä vaiheessa suhteet Vatikaaniin eivät kuitenkaan parantuneet, koska

katolinen kirkko oli ollut merkittävin taho, joka ajoi Jerusalemin muuttamista kansainväliseksi kaupungiksi. Yleisesti ottaen suhteessa eri kirkkoihin vaikuttavat kirkon ”arabialaisuuden” aste, sen johtajien asenne Israelia kohtaan, kirkon osallistuminen (tai oletettu osallistuminen) lähetystyöhön juutalaisten parissa sekä yhteisön koko ja sen omaisuuden määrä Israelissa.

Katolinen kirkko siis koettiin yhtäältä kilpailijaksi, mutta samalla se alkoi saada etuoikeutettua kohtelua israelilaisten parissa. Syynä oli Vatikanin ja Vatikaani-valtion suhteellinen voima sekä katolisen maailman kirkolle ja sen eri yhteisöille Israelissa antama tuki. Arabialaiset katoliset yhteisöt – Latalainen katolinen yhteisö ja kreikkalainen katolinen yhteisö – vakiintuivat tätä kautta. Samalla kreikkalaisortodoksinen yhteisö jäi väliinpuotoajaksi. Ortodokseja yleensä ottaen on kristityistä Israelissa edelleen eniten. Kreikkalaisortodoksinen patriarkaatti ja armenialainen patriarkaatti olivat täysin riippuvaisia Israelin valtiosta siirtäessään tuloja Israelissa olevilta kirkoiltaan keskuksiin vanhassa kaupungissa, joka oli Jordanian alaisuudessa.

Anglikaaneilla oli ennen vuotta 1967 hankaluuksia, mutta saksalainen evankelis-luterilainen kirkko kärsi pahiten valtion muodostumisen myötä. Holokaustin trauman varjossa kirkon toiminta vihreän linjan sisällä estettiin. Luterilainen maailmanliitto edusti kirkkoa ja oli pakotettu myymään kirkon omaisuuden Israelissa nimelliseen hintaan Israelin valtiolle. Kirkko siirsi keskuksensa Jordanian alueelle ja tarjosi apua ja tukea palestiinalaisille pakolaisille. Tämän historian voi arvioida vaikuttavan edelleen mielissä ja suhteessa Israelin valtioon.

Vuoden 1967 jälkeen Israel omaksui yleisesti ottaen suosiollisen asenteen Itä-Jerusalemissa olevia kirkollisia instituutioita kohtaan. Kristittyjen ajateltiin toimivan maltillisena voimana nationalistisiin palestiinalaisiin muslimeihin verrattuna. Israel halusi todistaa lännelle ja ennen muuta Vatikaanille, että kristilliset pyhät paikat ja yhteisöt kukoistaisivat Israelin hallinnon alla. 1970-luvun alussa diplomaattisuhteet solmittiin Israelin ja Vatikanin välille *de facto*.

Vuoden 1987 ensimmäinen intifada merkitsi todellista suhteiden muuttumista Israelin ja kristillisten instituutioiden välillä. Useimmat paikalliset kristityt identifioituivat yhä enemmän palestiinalaiseen nationalismiin. Kristittyjen kirkonjohtajien ”palestinisoituminen” ja ”arabisoituminen” johti ensimmäisiin julkisiin lausuntoihin, joissa vastustettiin miehitystä ja jopa tuettiin ei-väkivaltaista vastarintaa sitä kohtaan. Virallisesti Israel pitäytyi vuoden 1967 periaatteisiin ja salli vapaamman pääsyn pyhille paikoille kaikille uskonnoille ja kansallisuuksille – vapaammin kuin mikään muu Jerusalemin hallitsija aiemmin – ja kehotti uskonnollisia johtajia keskittymään pikemminkin uskontoon kuin politiikkaan.

Oslon rauhanprosessin aikaan 1993–95 palestiinalaiset vaativat, että uusi Palestiinan hallintovalta ottaisi kristilliset yhteisöt ja pyhät paikat suojelukseensa. Tämä nähtiin keinona kristittyjen ja muslimien välisen solidaarisuuden vahvistamiseen. Näyttäisikin olevan tunnusomaista, että suurin osa arabikristityistä – myös evankelis-luterilainen

kirkko pyhässä maassa ja Jordaniassa – näkee primaarisesti yhteyden rakentamisen arabimuslimeihin, ei niinkään juutalaisiin. 1990-luvulta alkaen kristittyjen asioiden käsittely Israelin hallinnossa onkin huonontunut. Kristillisten yhteisöjen osasto on lakkautettu ja näiden asioiden hoito on siirretty uskontoasioiden ministeriöltä sisäministeriön alaisuuteen. Toinen intifada vuonna 2000 ja erottavan muurin rakentamisen aloittaminen 2003 eivät ole parantaneet suhteita. Vuoden 2001 terrori-iskujen jälkeen radikaalin islamin ja lännen välisen vastakkainasettelun kärjistyttyä kristitty vähemmistö pelkäsi, että muslimienemmistö mieltää heidät osaksi länttä.

Sekä kreikkalaisortodoksinen patriarkaatti että armenialaiset ovat edelleen vaikeuksissa. ”Liberaalit” valtavirran protestanttiset kirkot (anglikaanit, presbyteerit, luterilaiset) ja niiden vaikutusvallan alla olevat toimijat ovat Ramonin raportin mukaan omaksuneet anti-Israel-position. Ne kamppailevat miehitystä ja suojamuuria vastaan, boikotoivat sijoituksia Israeliin ja yrityksiin, jotka tukevat miehitystä; ne identifioituvat täysin palestiinalaisen osapuolen kanssa ja vertaavat tilannetta Etelä-Afrikan apartheid-hallintoon, joka romahti mm. kansainvälisen painostuksen tuloksena. Muutamat juutalaiset kriitikot ovat esittäneet, että näiden kirkkojen asenne ei ole mitään muuta kuin vanhan kristillisen antisemitismin reinkarnaatio, joka ei tunnusta juutalaisvaltion oikeutusta. Toisaalta on evankelikaalisia protestantteja, jotka edustavat Amerikan oikeistoa ja jotka ovat erittäin myönteisiä Israelia kohtaan ja tukevat Israelin hallintoa Itä-Jerusalemmissä ja Länsirannalla. Tätä kuvaa olisi hyvä tasapainottaa; myös Suomen evankelis-luterilaisella kirkolla voisi tässä olla annettavaa – myös vaikuttamalla siihen, että molempien osapuolten näkemykset otetaan vakavasti LML:ssa ja KMN:ssa, niin ettei sorruttaisi kritiikittömään yksipuolisuuteen puolin eikä toisin.

Paikallisten katolisten yhteisöjen johtajat painottavat kristittyjen paikkaa maassa osana Palestiinan kansaa, jotka Jumala nimitti todistamaan Jeesuksen evankeliumista muslimi- ja juutalaisyhteiskuntien parissa. Aiempi latalainen patriarkka Michel Sabbah piti Israelin miehitystä konfliktin lähteenä, joka tuottaa hankaluuksia paikallisille kristityille. Toisaalta hän oli tapaamamme David Neuhausin mukaan hyvin avoin juutalaisten ja kristittyjen välistä dialogia kohtaan. Oman monimutkaisen ulottuvuutensa tilanteeseen tuo kysymys messiaanisisista juutalaisista.

Vatikaanilla ja katolisella kirkolla on ollut varsin tasapainoinen suhde Israelin ja Palestiinan välistä konfliktia kohtaan viime vuosina. Vatikaani ei ole liittynyt protestanttien yrityksiin vastustaa Israelin miehitystä. Varsin tasapainoinen suhde on seurausta Vatikaanin diplomaattisuhteista, jotka virallisesti solmittiin Israelin kanssa 1994, edistyksestä juutalais-katolisessa dialogissa ja ehkä myös kasvavasta huolesta radikaalin, fundamentalistisen islamin voimistumisesta Lähi-idässä ja Euroopassa.

Vaikka Israelin suhde kristittyihin ja kristillisiin yhteisöihin on tärkeä ajatellen niin valtion asemaa kuin juutalaisten asemaa Israelin ulkopuolella, valtion asialistalla tema on perifeerinen. Taustalla ovat historialliset muistot juutalaisten ja kristittyjen välisistä suhteista, tietämättömyys ja tiedon puute, ultraortodoksisen poliittisten puolueiden kasvava vaikutus, nationalististen ultraortodoksisen toimijoiden lisääntynyt voima ja vaikutusvalta sekä ennen muuta Israelin kansallinen agenda, jota rasittavat turvallisuuteen

sekä yhteiskunnallisiin ja taloudellisiin ongelmiin liittyvät teemat. Joidenkin mukaan Israelilla olisi nyt mahdollisuuden ikkuna kohentaa suhteita kristittyihin ottaen huomioon nykyiset jännitteet fundamentalistisen islamin ja läntisen maailman välillä. Rabbi David Rosen ehdottikin jo vuonna 2004, että pääministerin toimiston yhteyteen perustettaisiin erityisyksikkö vastaamaan kirkkojen asioista tai että erityinen ministeri nimitettäisiin koordinoimaan tätä asiakokonaisuutta.

3. ”Normalisoinnin” vastustaminen ja dialogista vetäytyminen

Juutalaisten ja kristittyjen välisten suhteiden ja dialogin kehittymiselle on esteitä myös kristittyjen parissa. Myös paikalliset luterilaiset ovat ”normalisoinnin vastustamisen” nimissä olleet pidättyväisiä juutalaisten kanssa käytävää dialogia kohtaan. Kirkkomme voisi omalta osaltaan pyrkiä edistämään kohtaamisen kulttuuria samalla kun kuunnellaan sisarkirkkojemme huolia arjen pulmien keskellä.

International Council for Christians and Jews totesi 2013 uskontojen roolista Israel-Palestiinan geopoliittisen konfliktin ratkaisemisessa: ”Meille tämä tapahtuu dialogin kautta, ja dialogi edellyttää avoimuutta muuttaa omat sydämemme, sen perusteella, mitä olemme oppineet toisten sydämistä. Siksi me hylkäämme nykyiset vaatimukset vastustaa ’normalisoimista’, kun termi tarkoittaa kaikkien keskustelujen tai vuorovaikutuksen päättämistä, joka voisi johtaa itsenäisiin Israelin ja Palestiinan valtioihin. Me olemme yhtä mieltä siitä, että *status quo* ei ole ’normaalia’ eikä hyväksyttävää ja että ratkaisun etsiminen, joka ei perustu kaikkien olennaisten osapuolien yhteisymmärrykseen on hyödytöntä.” Ilman rauhantyötä ei myöskään juutalaisten ja kristittyjen välinen dialogi edisty.

LIITE 2
Orthodox Rabbinic Statement on Christianity
December 3, 2015

*To Do the Will of Our Father in Heaven:
 Toward a Partnership between Jews and Christians*

After nearly two millennia of mutual hostility and alienation, we Orthodox Rabbis who lead communities, institutions and seminaries in Israel, the United States and Europe recognize the historic opportunity now before us. We seek to do the will of our Father in Heaven by accepting the hand offered to us by our Christian brothers and sisters. Jews and Christians must work together as partners to address the moral challenges of our era.

1. The Shoah ended 70 years ago. It was the warped climax to centuries of disrespect, oppression and rejection of Jews and the consequent enmity that developed between Jews and Christians. In retrospect it is clear that the failure to break through this contempt and engage in constructive dialogue for the good of humankind weakened resistance to evil forces of anti-Semitism that engulfed the world in murder and genocide.
2. We recognize that since the Second Vatican Council the official teachings of the Catholic Church about Judaism have changed fundamentally and irrevocably. The promulgation of *Nostra Aetate* fifty years ago started the process of reconciliation between our two communities. *Nostra Aetate* and the later official Church documents it inspired unequivocally reject any form of anti-Semitism, affirm the eternal Covenant between G-d and the Jewish people, reject deicide and stress the unique relationship between Christians and Jews, who were called “our elder brothers” by Pope John Paul II and “our fathers in faith” by Pope Benedict XVI. On this basis, Catholics and other Christian officials started an honest dialogue with Jews that has grown during the last five decades. We appreciate the Church’s affirmation of Israel’s unique place in sacred history and the ultimate world redemption. Today Jews have experienced sincere love and respect from many Christians that have been expressed in many dialogue initiatives, meetings and conferences around the world.
3. As did Maimonides and Yehudah Halevi,[1] we acknowledge that the emergence of Christianity in human history is neither an accident nor an error, but the willed divine outcome and gift to the nations. In separating Judaism and Christianity, G-d willed a separation between partners with significant theological differences, not a separation between enemies. Rabbi Jacob Emden wrote that “Jesus brought a double goodness to the world. On the one hand he strengthened the Torah of Moses majestically... and not one of our Sages spoke out more emphatically concerning the immutability of the Torah. On the other hand he removed idols from the nations and obligated them in the seven commandments of Noah so that they would not behave like animals of the field, and instilled them firmly with moral traits....Christians are congregations that work for the sake of heaven who

- are destined to endure, whose intent is for the sake of heaven and whose reward will not be denied.”[2] Rabbi Samson Raphael Hirsch taught us that Christians “have accepted the Jewish Bible of the Old Testament as a book of Divine revelation. They profess their belief in the G-d of Heaven and Earth as proclaimed in the Bible and they acknowledge the sovereignty of Divine Providence.”[3] Now that the Catholic Church has acknowledged the eternal Covenant between G-d and Israel, we Jews can acknowledge the ongoing constructive validity of Christianity as our partner in world redemption, without any fear that this will be exploited for missionary purposes. As stated by the Chief Rabbinate of Israel’s Bilateral Commission with the Holy See under the leadership of Rabbi Shear Yashuv Cohen, “We are no longer enemies, but unequivocal partners in articulating the essential moral values for the survival and welfare of humanity”.[4] Neither of us can achieve G-d’s mission in this world alone.
4. Both Jews and Christians have a common covenantal mission to perfect the world under the sovereignty of the Almighty, so that all humanity will call on His name and abominations will be removed from the earth. We understand the hesitation of both sides to affirm this truth and we call on our communities to overcome these fears in order to establish a relationship of trust and respect. Rabbi Hirsch also taught that the Talmud puts Christians “with regard to the duties between man and man on exactly the same level as Jews. They have a claim to the benefit of all the duties not only of justice but also of active human brotherly love.” In the past relations between Christians and Jews were often seen through the adversarial relationship of Esau and Jacob, yet Rabbi Naftali Zvi Berliner (Netziv) already understood at the end of the 19th century that Jews and Christians are destined by G-d to be loving partners: “In the future when the children of Esau are moved by pure spirit to recognize the people of Israel and their virtues, then we will also be moved to recognize that Esau is our brother.”[5]
  5. We Jews and Christians have more in common than what divides us: the ethical monotheism of Abraham; the relationship with the One Creator of Heaven and Earth, Who loves and cares for all of us; Jewish Sacred Scriptures; a belief in a binding tradition; and the values of life, family, compassionate righteousness, justice, inalienable freedom, universal love and ultimate world peace. Rabbi Moses Rivkis (Be’er Hagoleh) confirms this and wrote that “the Sages made reference only to the idolator of their day who did not believe in the creation of the world, the Exodus, G-d’s miraculous deeds and the divinely given law. In contrast, the people among whom we are scattered believe in all these essentials of religion.”[6]
  6. Our partnership in no way minimizes the ongoing differences between the two communities and two religions. We believe that G-d employs many messengers to reveal His truth, while we affirm the fundamental ethical obligations that all people have before G-d that Judaism has always taught through the universal Noahide covenant.

7. In imitating G-d, Jews and Christians must offer models of service, unconditional love and holiness. We are all created in G-d's Holy Image, and Jews and Christians will remain dedicated to the Covenant by playing an active role together in redeeming the world.

Initial signatories (in alphabetical order):

Rabbi Jehoshua Ahrens (Germany)
 Rabbi Marc Angel (United States)
 Rabbi Isak Asiel (Chief Rabbi of Serbia)
 Rabbi David Bigman (Israel)
 Rabbi David Bollag (Switzerland)
 Rabbi David Brodman (Israel)
 Rabbi Natan Lopez Cardozo (Israel)
 Rav Yehudah Gilad (Israel)
 Rabbi Alon Goshen-Gottstein (Israel)
 Rabbi Irving Greenberg (United States)
 Rabbi Marc Raphael Guedj (Switzerland)
 Rabbi Eugene Korn (Israel)
 Rabbi Daniel Landes (Israel)
 Rabbi Steven Langnas (Germany)
 Rabbi Benjamin Lau (Israel)
 Rabbi Simon Livson (Chief Rabbi of Finland)
 Rabbi Asher Lopatin (United States)
 Rabbi Shlomo Riskin (Israel)
 Rabbi David Rosen (Israel)
 Rabbi Naftali Rothenberg (Israel)
 Rabbi Hanan Schlesinger (Israel)
 Rabbi Shmuel Sirat (France)
 Rabbi Daniel Sperber (Israel)
 Rabbi Jeremiah Wohlberg (United States)
 Rabbi Alan Yuter (Israel)

STATEMENT SOURCES

- [1] Mishneh Torah, Laws of Kings 11:4 (uncensored edition); Kuzari, section 4:22
 [2] Seder Olam Rabbah 35-37; Sefer ha-Shimush 15-17.
 [3] *Principles of Education*, "Talmudic Judaism and Society," 225-227.
 [4] Fourth meeting of the Bilateral Commission of the Chief Rabbinate of Israel and the Holy See's Commission for Religious Relations with Jewry, Grottaferrata, Italy (19 October 2004).
 [5] Commentary on Genesis 33:4.
 [6] Gloss on Shulhan Arukh, Hoshen Mishpat, Section 425:5.